

नेपालको माध्यमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीमा देखिएका चुनौती

विनोदकुमार अधिकारी

किरण अमरजङ्ग गुरुङ मा.वि., चितवन

Article History : Received : 22th, Feb. 2026; Reviewed : 21st May, 2026; Accepted : 8th June 2026

Corresponding Author : Binod Kumar Adhikari

E-mail : lawbinod@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/bpjms.v4i01.95895>

सारसङ्क्षेप

नेपालको विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर सुधारका लागि पछिल्ला समयमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक एवं मूल्याङ्कन प्रणालीमा व्यापक परिवर्तनहरू गरिएका छन्। विशेष गरी माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा अपनाइएको सक्षमतामा आधारित आधुनिक पाठ्यक्रम र त्यससँग सम्बद्ध बहुआयामिक मूल्याङ्कन प्रणालीले विद्यार्थीको समग्र ज्ञान, सीप, र दृष्टिकोणको मूल्याङ्कन गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यस अध्ययनले नेपालको माध्यमिक तहमा लागु भइरहेका मूल्याङ्कन प्रणालीहरूको वर्तमान अवस्था, यसका विशेषता, अभ्यास, विद्यमान चुनौतीहरू र सुधारका सम्भावनाहरूको गहन विश्लेषण गरेको छ। यस अध्ययनले प्रयोगात्मक, शिक्षणमूलक, निरन्तर र अन्तिम मूल्याङ्कनका विधिहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको छ। त्यसैगरी, मूल्याङ्कनमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (क्षत्रट) को प्रयोग, समावेशी मूल्याङ्कन, र जीवोपयोगी सीपको परीक्षण प्रणालीलाई समेत समेटेको छ। गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित यस अध्ययनमा शिक्षकका अनुभव तथा दृष्टिकोणहरूलाई कथात्मक विश्लेषण (Narrative Analysis) मार्फत प्रस्तुत गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रअर्न्तगतका विभिन्न जिल्लाका सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयमा कार्यरत माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयका शिक्षकहरूसँग अर्धसंरचित अन्तर्वार्तावाट प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ साथै अध्ययनले विषयगत शिक्षकको दृष्टिकोणमार्फत मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रभावकारिता तथा कमजोरीहरूको पहिचान गर्न खोजेको छ। प्राप्त तथ्याङ्क, नीतिगत दस्तावेज, विभिन्न कागजात, पाठ्यक्रम दस्तावेज, राष्ट्रिय मूल्याङ्कन प्रतिवेदन, र शिक्षाविद्को पूर्वकार्य एवं अध्ययनको विश्लेषणवाट यो निचोड निकालिएको छ। यस अध्ययनको निष्कर्षले मूल्याङ्कन प्रणाली नीतिगत रूपमा बहुआयामिक क्षमता-आधारित भए तापनि व्यवहारमा अबैध परीक्षा-केन्द्रित रहेको देखिन्छ। शिक्षक तालिमको अभाव, स्रोत साधनको कमी तथा सूचना प्रविधिमा पहुँचको असमानता प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। ग्रामीण र शहरी क्षेत्रमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा पहुँच र कार्यान्वयनमा अन्तर देखिएको छ। विशेषगरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको नीति र कक्षाकोठा अभ्यासबिचमा रिक्तता देखिन्छ। यस अध्ययनले निरन्तर शिक्षकको व्यावसायिक विकास, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पहुँच, स्रोत व्यवस्थापन र विद्यालयस्तरीय मूल्याङ्कन प्रणालीलाई सुदृढ गर्नुपर्ने सुझाव दिइएको छ।

शब्दकुञ्जी: मूल्याङ्कन प्रणाली, सुधारात्मक मूल्याङ्कन, क्षमता-आधारित मूल्याङ्कन, शिक्षक अनुभव, कथात्मक विश्लेषण।

विषयप्रवेश

शिक्षा कुनै पनि राष्ट्र निर्माणको मेरुदण्ड हो। विद्यालय तहमा दिइने गुणस्तरीय शिक्षाले विद्यार्थीको व्यक्तिगत विकासमा मात्र नभई, राष्ट्रको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरणमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ (UNESCO, 2015)। नेपालको शैक्षिक विकासको इतिहासमा माध्यमिक तह (कक्षा ९ देखि १२) एक संवेदनशील, निर्णायक र आधार

भूत चरणका रूपमा रहेको छ। यस तहमा प्राप्त हुने ज्ञान, सीप र दृष्टिकोणले भविष्यका लागि सक्षम नागरिक तयार पार्न आधार तयार गर्दछ।

नेपालको माध्यमिक शिक्षा तहको मूल्याङ्कन प्रणालीमा पछिल्ला वर्षहरूमा व्यापक सुधारहरू आएका छन्। विशेषगरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ को कार्यान्वयन एक ऐतिहासिक कदम हो। जसले माध्यमिक शिक्षामा गुणात्मक परिवर्तन ल्याउने लक्ष्य राखेको छ। यस प्रारूपले दशकौंदेखि प्रचलनमा रहेको परम्परागत, परीक्षा-केन्द्रित र घोकाइमा आधारित शिक्षण प्रणालीलाई विस्थापित गर्दै विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासमा केन्द्रित एक प्रगतिशील ढाँचा प्रस्तुत गरेको छ। यो नयाँ प्रणालीले विद्यार्थीहरूमा सञ्चार, समालोचनात्मक चिन्तन, सिर्जनशीलता, समस्या समाधान, सहकार्य र डिजिटल साक्षरताजस्ता एकाइसौं शताब्दीका जीवनोपयोगी सीपहरू विकास गर्ने उद्देश्य राख्दछ (CDC, 2019) तथापि यी सकारात्मक उद्देश्यका बाबजुद पनि मूल्याङ्कन प्रणालीको सफल कार्यान्वयनमा शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक, विद्यार्थी र नीति निर्माताका तहबाट विभिन्न चुनौतीहरू सामना गर्नु परिरहेको छ। यही परिप्रेक्ष्यमा, यस अध्ययनले नेपालमा माध्यमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीको वर्तमान अवस्था, यसका दार्शनिक आधार, कार्यान्वयनमा देखिएका चुनौतीहरू र सुधारका सम्भावित उपायहरूमा केन्द्रित रहेर एक विस्तृत र विश्लेषणात्मक विवेचना गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

माध्यमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रमले २१ औं शताब्दीका जीवनोपयोगी सीपहरू, सञ्चार, समालोचनात्मक सोच, रचनात्मकता, सहकार्य, डिजिटल साक्षरता र समस्या समाधानको विकासमा केन्द्रित शिक्षा प्रणालीलाई स्थापित गर्न खोजेको छ। यसले केवल पाठ्यक्रमको निर्माणमा मात्र नभई शिक्षण, शिक्षणविधि र मूल्याङ्कन प्रणालीमा समेत आमूल परिवर्तन ल्याएको छ। नयाँ मूल्याङ्कन प्रणाली कार्यान्वयन गर्दा विद्यालय, शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी र स्थानीय तहका नीति निर्माताहरूसिबिच समन्वय र साझा दृष्टिकोण आवश्यक पर्दछ तर व्यवहारमा शिक्षकमाथि अत्यधिक कामको चाप, तालिमको अभाव, स्रोत र प्रविधिको कमी, अभिभावक र विद्यार्थीहरूका बिचमा मूल्याङ्कनबारे अस्पष्ट बुझाइजस्ता समस्याहरू देखापरेका छन्। त्यसैले, मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नीतिगत स्पष्टता, स्रोत साधनको उपलब्धता, सक्षम र प्रोत्साहित शिक्षक, र मूल्याङ्कन सन्दर्भमा अभिभावक तथा समुदायको सहभागिता अपरिहार्य हुन्छ। मूल्याङ्कन अब केवल परीक्षा पास गर्ने माध्यम होइन, बरु सिकाइ सुधार गर्ने महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया हो भन्ने बुझाइ बढाउन जरुरी छ (श्रेष्ठ र ढकाल, २०२१)। यसले पनि प्रमाणित गर्दछ कि परीक्षा त केवल मापनको अपकरण मात्र हो। वास्तविक मूल्याङ्कन भनेको त सिकाइ प्रक्रियाको निरन्तर अवलोकन र सुधार हो।

अध्ययनको समस्या र उद्देश्य

अध्ययनको समस्या र उद्देश्य नेपालको माध्यमिक तहमा रहेको प्रचलित मूल्याङ्कन प्रणालीको अवस्था विश्लेषण गर्नु रहेको छ। यस अध्ययनमा शिक्षकहरूको कथात्मक अनुभवका आधारमा मूल्याङ्कन प्रणालीका प्रमुख समस्या एवं चुनौतीहरू पहिचान गरिएको छ। साथै विद्यमान साहित्य र अनुसन्धानात्मक खाडलको पहिचान गरी उपयुक्त सुधारका लागि आवश्यक नीतिगत सुझावहरू प्रदान गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ। यसका मुख्य समस्या यसप्रकार रहेका छन् :

१. नेपालको वर्तमान माध्यमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीमा कस्तो छ ?
२. मूल्याङ्कन प्रणालीमा शिक्षकले भोग्नु परेका प्राविधिक तथा व्यावहारिक चुनौतीहरू के कस्ता रहेका छन् ?
३. मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन के कस्ता पक्षमा सुधार गर्न आवश्यक छ ?

यिनै समस्याको समाधान खोज्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ र यस अध्ययनले सरोकारवालाहरूलाई आवश्यक सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

क) मूल्याङ्कन

मूल्याङ्कनलाई (Black & Wiliam, 1998) ले एक सुधारको प्रभावकारी उपकरणका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । जसमा सुधारात्मक मूल्याङ्कन (formative assessment) ले विद्यार्थीलाई आफ्नो सिकाइको वास्तविक अवस्थाबारे स्पष्ट जानकारी दिनुका साथै शिक्षकलाई शिक्षण रणनीति परिमार्जन गर्नमा सहयोग गर्दछ । नेपालका सन्दर्भमा (Karki, 2020) ले विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली अभै नीति र व्यवहारबिच असन्तुलनमा रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् । नीतिगत रूपमा निरन्तर र बहुआयामिक मूल्याङ्कनको व्यवस्था भएता पनि कार्यान्वयनमा परीक्षाकेन्द्रित मूल्याङ्कनको संस्कृतिले यसको प्रभावकारिता घटाएको उनले देखाएका छन्। त्यसैगरी (Shrestha & Dhakal, 2021) ले माध्यमिक विद्यालयका शिक्षकहरूमा सुधारात्मक मूल्याङ्कन (formative assessment) सम्बन्धी चेतना भएर पनि समय अभाव, तालिमको कमी र ठूला कक्षाका आकारका कारणले यसको नियमितता ठूलो चुनौतीको सामना गर्नु परेको छ । मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा (CDC, 2023) ले परियोजना कार्य, प्रयोगात्मक अभ्यास र आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई पाठ्यक्रममा अनिवार्य गरे पनि (MOEST, 2022) ले शिक्षा क्षेत्र विकास योजनामा मूल्याङ्कन सुधारलाई अभै पनि प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने औल्याएको छ ।

मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित अन्य अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूले सक्षमतामा आधारित मूल्याङ्कन (competency-based assessment) एवं कौशलतामा आधारित मूल्याङ्कनलाई विद्यार्थीको व्यावहारिक सीप, समस्या समाधान क्षमता, समग्र सिकाइ सुधार र वास्तविकतामा केन्द्रित विश्व आवश्यकताअनुसारको दक्षता विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने देखाएका छन् (Adhikari, 2025) । तर, विकासोन्मुख देशहरूमा शिक्षक तालिममा कमी, समय अभाव, उपयुक्त मूल्याङ्कन उपकरण तथा रूब्रिक (rubrics) को अभाव, र स्रोत साधनको सिमितताले क्षमतामा आधारित मूल्याङ्कनलाई पूर्ण रूपमा लागु गर्न कठिनाई आइपरेको छ । नेपालमा गुणात्मक अनुसन्धानले देखाएको छ कि माध्यमिक विद्यालयमा निरन्तर कक्षा-कोठामा आधारित मूल्याङ्कन (Classroom-Based Assessment) अभ्याहरू कमजोर देखिन्छन् भने परीक्षाकेन्द्रित मूल्याङ्कन प्रणालीले नै निरन्तरता पाइरहेको देखिन्छ (Shrestha & Dhakal, 2021; OnlineKhabar, 2024) । जसले नेपालमा कौशलतामा आधारित मूल्याङ्कन कार्यान्वयनका लागि शिक्षकको क्षमता विकास, गुणस्तरिय स्रोतको उपलब्धता र संस्थागत साथ र समर्थनको आवश्यकता रहेको पुष्टि गर्दछ । साथै Adhikari (2025) ले सक्षमतामा आधारित मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको समस्या समाधान गर्ने सीप विकासमा वृद्धि गर्ने देखाए तापनि दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमा स्रोतको साधनको अभावले यसको कार्यान्वयन पक्ष अति फितलो रहेको उल्लेख गरेका छन् । नेपालको माध्यमिक तहको वर्तमान पाठ्यक्रम संरचना राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६) र (CDC, 2019) मा आधारित छ । यस प्रारूपले परम्परागत विषय केन्द्रित शिक्षाको दृष्टिकोणलाई प्रतिस्थापन गर्दै सक्षमता (केन्द्रित (Competency-Based) र एकीकृत (Integrated) शिक्षालाई संस्थागत गर्ने प्रयास गरेको छ । जसमा विद्यार्थीलाई निश्चित कक्षा वा तह पार गर्दा प्राप्त हुनुपर्ने ज्ञान, सीप, मूल्य र दृष्टिकोणको स्पष्ट व्याख्या गरिएको छ । यसले शिक्षा प्रणालीलाई व्यावहारिक, उत्तरदायी र जीवनोपयोगी बनाउन मद्दत गर्ने अपेक्षासमेत राखेको छ ।

माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम एवं विषयगत संरचना पहिले कक्षा ११ र १२ मा विज्ञान, व्यवस्थापन, मानविकी र शिक्षाजस्ता धारमा विभाजन गरिएको थियो । उक्त पाठ्यक्रमलाई विस्थापन गरी सबै धारका विद्यार्थीलाई साझा तथा अनिवार्य विषयहरू पढाउने र विद्यार्थीको इच्छा अनुसार ऐच्छिक विषय छनोट गर्न दिने प्रणाली लागु गरिएको छ । विद्यार्थीले अनिवार्य रूपमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, सामाजिक अध्ययन (कक्षा ११) र जीवनोपयोगी शिक्षा (कक्षा १२) अध्ययन गर्नुपर्दछ । त्यससँगै उनीहरूले तीनवटा ऐच्छिक विषयहरू अध्ययन गर्न पाउँदछन्, जसले विद्यार्थीलाई रुचि र भविष्यको शैक्षिक तथा व्यावसायिक योजनाअनुसार विषय छनोट गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ । यस एकल पथ प्रणालीले सबै विद्यार्थीलाई

साभ्या आधारभूत ज्ञान र समान शैक्षिक अवसर प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ । विषय छनोटमा लचिलोपन दिँदा विद्यार्थीको बहुआयामिक विकास र विशिष्टीकरणको सम्भावना पनि वृद्धि हुने विश्वास गरिएको छ (MOEST, 2020) । सक्षमतामा आधारित शिक्षाको अवधारणाले केवल जानकारीको मात्र संकलन होइन, व्यावहारिक प्रयोग, समस्या समाधान क्षमता, सामाजिक उत्तरदायित्व र जीवनोपयोगी सीपहरूको विकासमा जोड दिन्छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ अनुसार, विद्यार्थीमा राष्ट्रियता, श्रमप्रतिको सम्मान, सूचना प्रविधिको उपयोग, खोज तथा अनुसन्धानको भुकाव, उद्यमशीलता, र वातावरणीय चेतनाजस्ता सक्षमताहरू विकास गरिनुपर्नेछ (CDC, 2019)। यसले शिक्षालाई केवल किताबी ज्ञान मात्र होइन, जीवनमै उपयोगी बनाउने दिशामा लाने उद्देश्य राखेको देखिन्छ ।

माध्यमिक तहको विषयगत संरचनालाई (CDC, 2020) का अनुसार कक्षा ९-१० मा अनिवार्य रूपमा नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान तथा प्रविधि र सामाजिक अध्ययन विषयहरू समावेश छन् । यी विषयहरूमा व्यावहारिक र प्रयोगात्मक शिक्षण प्रविधिको प्रयोग गरिएको छ । कक्षा ११-१२ मा विद्यार्थीले तीन अनिवार्य विषयहरू (नेपाली, अङ्ग्रेजी, सामाजिक अध्ययन र जीवनोपयोगी शिक्षा) र तीन ऐच्छिक विषयहरू अध्ययन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । ऐच्छिक विषय छनोटमा रुचि, क्षमता र भविष्य योजनाअनुसार मार्ग निर्देशन दिइएको छ ।

मूल्याङ्कन प्रणालीको विकासका सवालमा (Karki, 2020) ले नेपालको माध्यमिक शिक्षामा मूल्याङ्कन प्रणाली समयानुकूल परिवर्तन हुँदै गएको उल्लेख गरेका छन् । प्रारम्भिक चरणमा यो प्रणाली परीक्षामुखी, पाठ्यपुस्तककेन्द्रित र अङ्कमा आधारित थियो, जसले विद्यार्थीको सैद्धान्तिक ज्ञान त मापन गर्थ्यो तर व्यावहारिक क्षमता, सप्रेषण कौशल, र जीवनोपयोगी सीपहरूको उचित मूल्याङ्कन गर्न सक्दैनथ्यो । पछिल्ला दशकहरूमा शिक्षा मन्त्रालय तथा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको अगुवाइमा मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधारका प्रयासहरू भएका छन् जसले मूल्याङ्कनलाई समग्र सिकाइको अभिन्न अङ्ग बनाएको छ ।

पहिलाको मूल्याङ्कन प्रणाली विशेष गरी वार्षिक तथा अन्तिम परीक्षामा आधारित थियो । कक्षा ८ (Basic Level Examination), कक्षा १० (SEE), र कक्षा १२ (NEB Final Exam) मा लिखित परीक्षा नै प्रमुख थियो । यसले विद्यार्थीको सम्भना शक्ति र पाठ्यपुस्तकमा आधारित ज्ञान मात्र मापन गर्दथ्यो (Karki, 2020)। यस्ता मूल्याङ्कन ले विद्यार्थीलाई कण्ठस्थ गर्न बाध्य पारेको हुन्थ्यो, र शिक्षण-सिकाइ प्रक्रियामा गहिरो बुझाइको अभाव रहेको देखिन्छ ।

समय सन्दर्भ सगै विद्यालय शिक्षामा नविन मूल्याङ्कन प्रणाली (MOEST, 2021) ले नयाँ पाठ्यक्रमको ढाँचा अनुसार मूल्याङ्कन प्रणालीमा निरन्तर र समग्र मूल्याङ्कन (CCE) को अवधारणा लागु भयो । निरन्तर र व्यापक मूल्याङ्कन (CCE) एक शैक्षिक मूल्याङ्कन प्रणाली हो । जुन विद्यार्थीको समग्र विकासको मूल्याङ्कनका लागि डिजाइन गरिएको हो । शैक्षिक र सह-शैक्षिक दुवै पक्षहरूमा केन्द्रित यसले केवल आवधिक तथा अन्तिम परीक्षाहरूमा भर पर्नुको सट्टा निरन्तर मूल्याङ्कनमा जोड दिन्छ । CCE ले नियमित प्रतिक्रिया प्रदान गरेर र सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरेर विद्यार्थीहरूमा तनाव कम गर्ने लक्ष्य राख्दछ । कक्षा १ देखि ८ सम्ममा आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई ५० प्रतिशतको महत्त्व दिइएको छ, जसमा गृहकार्य, परियोजना कार्य, मौखिक परीक्षा, प्रस्तुति, र व्यवहार पक्षको मूल्याङ्कन समावेश छन् । त्यसै गरी कक्षा ९देखि १२ कक्षामा समेत आन्तरिक मूल्याङ्कन मा २५ प्रतिशतको अनुपातमा Class Test, Assignment, Project Work, / Participation समावेश गरिएको छ ।

माध्यमिक तहको वर्तमान मूल्याङ्कन प्रवृत्ति नतिजामा आधारित रहेको छ । यसले विद्यार्थीहरूको आत्मनिर्भरता, आलोचनात्मक सोच, समस्या समाधान क्षमता, र सहकार्य कौशल जस्ता व्यावहारिक पक्षहरूलाई मूल्याङ्कनको मूल मापदण्ड बनाएको छ । सिकाइको प्रक्रियामा Formative Assessment र सत्रान्तमा Summative Assessment को सन्तुलित प्रयोग गरिन्छ (Shrestha & Dhakal, 2021)। मूल्याङ्कनमा देखिएको यस्ता अभ्यासहरूले शिक्षणलाई निष्क्रिय परीक्षाबाट जीवनोपयोगी शिक्षा प्रणालीमा रूपान्तरण गर्न सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

ख) मूल्याङ्कन संरचनाका प्रभावहरू

१. विद्यार्थीको सक्रियता : परियोजना कार्य, प्रस्तुति, समूह अभ्यास आदि कार्यले विद्यार्थीहरूलाई कक्षा क्रियाकलापमा संलग्न गराएको छ ।
२. शिक्षकको भूमिकामा रूपान्तरण : मूल्याङ्कन सिकाइ प्रक्रियाकै हिस्सा भएकोले शिक्षक परम्परागत 'ज्ञान दिने' भूमिकाबाट 'सहजीकरणकर्ता' मा रूपान्तरण भएका छन् ।
३. ICT को प्रयोग : विशेष गरी COVID-19 को समयमा मूल्याङ्कन मा ICT प्रयोग उल्लेखनीय रूपमा बढेको देखिन्छ ।
४. गुणात्मक सुधार : विभिन्न अनुसन्धानहरूले देखाएका छन् कि आन्तरिक मूल्याङ्कन समावेश गरिएका विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूको प्रदर्शनमा उल्लेखनीय सुधार आएको छ ।

ग) आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कन बिचको सन्तुलन

मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी तुल्याउन (CDC, 2020) अनुसार माध्यमिक तहमा आन्तरिक (Internal) र बाह्य (External) मूल्याङ्कन गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । सैद्धान्तिक विषयहरूमा पनि निश्चित प्रतिशत अङ्क आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि छुट्टयाइएको छ । माध्यमिक शिक्षा परीक्षा (SEE) कक्षा १० को अन्त्यमा विद्यालयले सञ्चालन गर्ने आन्तरिक मूल्याङ्कन र राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डले सञ्चालन गर्ने बाह्य परीक्षाको संयोजनबाट नतिजा प्रकाशन गरिन्छ । त्यस्तै, कक्षा ११ र १२ मा पनि आन्तरिक मूल्याङ्कनको भारलाई बढाइएको छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनअन्तर्गत परियोजना कार्य (project work), प्रयोगात्मक कार्य (practical work), कक्षा सहभागिता, र त्रैमासिक परीक्षाहरू पर्दछन् । यसको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूको सिकाइ प्रक्रियाको निरन्तर अवलोकन गरी आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्नु र घोकन्ते प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्नु हो ।

अंकमा आधारित मूल्याङ्कन प्रणालीले विद्यार्थीहरूबीच अनावश्यक प्रतिस्पर्धा र मनोवैज्ञानिक दबाव सिर्जना गरेको निष्कर्षसहित नेपालले अक्षराङ्कन पद्धति (Letter Grading System) लागू गरेको छ। यस प्रणालीमा विद्यार्थीको उपलब्धिलाई अंकको सट्टा अक्षर (A+, A, B+, B, ...) मा वर्गीकरण गरिन्छ। यसको उद्देश्य विद्यार्थीको समग्र क्षमतालाई एकै अंकले सीमित गर्नुको सट्टा उनीहरूको सिकाइ स्तरको व्याख्यात्मक जानकारी प्रदान गर्नु हो । तर नेपालमा लागू गरिएको अक्षराङ्कन पद्धतिको कार्यन्वयनमा शिक्षकहरूबिचमा समेत थप चुनौतीहरू थपिएको छ (Kafle, 2020)। यसो भनिरहदा अक्षराङ्कन पद्धतिको प्रभावकारिताका लागि शिक्षक, अभिभावक र विद्यार्थीमा स्पष्ट बुझाइ र उच्च शिक्षामा भर्नाका लागि यसको सही व्याख्या हुन आवश्यक छ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७३) अनुसार आधारभूत तहमा लागू गरिएको निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीका केही महत्त्वपूर्ण पक्षहरूलाई माध्यमिक तहको आन्तरिक मूल्याङ्कनमा पनि समाहित गर्न खोजिएको छ । यसले विद्यार्थीको सिकाइको लेखाजोखा वर्षको अन्त्यमा एकपटक मात्र नगरी शैक्षिक सत्रभरि नै निरन्तर रूपमा गर्ने कुरामा जोड दिन्छ । यसअन्तर्गत, शिक्षकले विद्यार्थीको प्रगति, कमजोरी र सुधारका पक्षहरूलाई निरन्तर रूपमा रेकर्ड गरी सोहीअनुसार शिक्षण विधिमा सुधार गर्नुपर्ने अपेक्षा गरिन्छ । यसले सिकाइका लागि मूल्याङ्कनको मर्मलाई आत्मसात गर्न खोजेको छ । माध्यमिक तह कक्षा ९ देखि १२ सम्मको मूल्याङ्कन प्रणालीमा हालसालै व्यापक पुनर्संरचना गरिएको छ, जसले शिक्षण र सिकाइ प्रक्रियालाई अझ प्रभावकारी र समावेशी बनाउने लक्ष्य राखेको छ । परम्परागत परीक्षामुखी प्रणालीलाई परित्याग गर्दै नयाँ प्रणालीले निरन्तर मूल्याङ्कन (Continuous Assessment), आन्तरिक सहभागिता, व्यावहारिक सीप, र अक्षराङ्कन प्रणालीलाई जोड दिएको छ ।

नेपालको माध्यमिक विद्यालय तहको मूल्याङ्कन प्रणालीका पक्षहरूलाई विश्लेषण गर्दै देखा परेका प्रमुख कमजोरीहरूलाई उजागर गर्दै (Gyawali, 2023) ले मूल्याङ्कन सम्बन्धि अभ्यास उद्देश्य अनुकूल हुन नसकेको निष्कर्ष दिएका छन्। उनको अध्ययनले भनेको छ, विद्यमान मूल्याङ्कन प्रणाली अभै पनि परीक्षा-केन्द्रित र औपचारिक उपलब्धिमा सीमित छ। जसका कारण विद्यार्थीको व्यावहारिक सीप, सिर्जनशीलता र समग्र विकासको मापन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। पाठ्यक्रमका लक्ष्य र कक्षाकोठाको वास्तविक अभ्यासबीच समन्वय हुन नसकेको उजागर गर्दै उनले प्रशिक्षित जनशक्ति र उपयुक्त मूल्याङ्कन उपकरणको अभावलाई चुनौतीका रूपमा पेश गरेका छन्। अतः नेपालको विद्यालय स्तरमा व्यवस्थित र सन्दर्भ-अनुकूल मूल्याङ्कन ढाँचा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकतामा उनले विशेष जोड दिएका छन्।

यसैगरी, (Gurung, 2022) ले विद्यालय पाठ्यक्रम र शिक्षण-सिकाइबीचको सम्बन्धबारे सरोकारवालाहरूका धारणा विश्लेषण गर्दै पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा देखा परेका व्यावहारिक कठिनाइहरूलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेका छन्। उनको अनुसन्धानमा शिक्षक, विद्यार्थी र व्यवस्थापन पक्षबीच पाठ्यक्रमको उद्देश्य र मूल्याङ्कन प्रक्रियाबारे समान बुझाइ हुन नसक्दा शिक्षण-सिकाइ प्रक्रिया प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको उल्लेख छ। विशेषगरी, शिक्षक अभिमुखीकरणको कमी, स्रोत व्यवस्थापनमा कमजोरी र मूल्याङ्कन अभ्यासबीच समन्वय हुन नसक्दा पाठ्यक्रमको प्रभावकारितामा नै प्रश्न उब्जेको उनको ठहर छ। उनको त्यस अध्ययनले पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन प्रणालीबीच सफल सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई उल्लेख गरेका छन्।

अर्को तर्फ, (Bhetuwal, 2021) ले स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको प्रभावकारिता अध्ययनका क्रममा उनले प्रक्रिया, स्रोत, तालिम र अनुगमनलाई प्रत्यक्ष रूपमा जोडेर उल्लेख गरेका छन्। पर्याप्त शिक्षक तालिमको अभाव, शैक्षिक सामग्रीको कमी र नियमित अनुगमन संयन्त्रको कमजोरीले गर्दा स्थानीय पाठ्यक्रमले अपेक्षित सफलता प्राप्त गर्न नसकेको उनको अध्ययनले देखाएको छ। उनले पाठ्यक्रम कार्यान्वयनसँगै निरन्तर मूल्याङ्कन र उपलब्धी सुधारका लागि आवश्यक पृष्ठपोषण प्रणालीलाई विशेष जोड दिएका छन्।

अनुसन्धानको रिक्तता

पूर्वअध्ययनहरूको विश्लेषण गर्दा वर्तमान अवस्थामा नेपालमा कार्यान्वयनमा रहेका पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कनका संरचनागत पक्षमा नीतिगत विश्लेषण, सर्वेक्षण वा सामान्य मूल्याङ्कनको अभ्यास सीमित रहेको देखिन्छ तर शिक्षकहरूको वास्तविक भोगाइलाई कथात्मक विश्लेषणमार्फत अनुभवमा आधारित रहेर गहिरो गुणात्मक अध्ययन न्यून रहेको छ। मूल्याङ्कनलाई शिक्षकको पेसागत पहिचान र संस्थागत संस्कृतिसँग जोडेर अध्ययन गरिएको छैन (Gurung, 2022; Gyawali, 2023)। अतः यस अध्ययनले अनुसन्धानमा देखा परेका रिक्तताहरू पूर्ति गर्दै नेपालको माध्यमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीको व्यावहारिक यथार्थतालाई उजागर गर्ने लक्ष्य राखेको छ।

अनुसन्धान विधि

यस अध्ययनको अनुसन्धान पद्धति गुणत्मक खालको रहेको छ। यो अनुसन्धानको क्षेत्र नेपालको वागमती र गण्डकी प्रदेशान्तर्गतका चार जिल्लाहरू काठमाडौं, मकवानपुर, चितवन र लमजुङका सामुदायिक तथा सस्थागत माध्यमिक विद्यालयहरूलाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा सीमित राखिएको छ। माध्यमिक तहमा कार्यरत अनिवार्य विषयका शिक्षकहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ। शिक्षकहरूले भोगेका व्यावहारिक समस्यालाई केन्द्रित गरी उद्देश्यपूर्ण नमुना छनौट (purposive Sampling) विधिमा आधारमा नमुनाको छनौट गरिएको हो। नमुना छनौटमा परेका माध्यमिक तहका अनिवार्य विषयहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञान र सामाजिक अध्ययन विषयका शिक्षकहरूसँग अर्धसंरचित अन्तर्वार्ता लिइएको छ। प्राप्त

तथ्याङ्कलाई कथनात्मक विश्लेषण विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ साथै, अध्ययनले विषयगत शिक्षकको दृष्टिकोणमार्फत मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रभावकारिता तथा कमजोरीहरूको पहिचान गरेको छ ।

यस अध्ययनमा प्राप्त दस्तावेजहरूको विश्लेषण, यससँग सम्बन्धित नीतिगत तथ्यहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण, सम्बन्धित शिक्षकहरूसँगको अन्तर्वार्ता एवं अनलाइनमा आधारित अनुसन्धान विधिहरूसमेत प्रयोग गरिएको छ ।

नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (CDC), राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड (NEB), र UNESCO लगायत संस्थाहरूबाट प्रकाशित शैक्षिक प्रतिवेदन, नीतिगत दस्तावेज तथा नेपालको माध्यमिक तहको वर्तमानमा कार्यन्वयनमा रहेको पाठ्यक्रम नै यस अध्ययनको मुख्य आधारशिला तथा स्रोत हुन् । साथै, शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत विषयविज्ञ र विषयशिक्षकहरूसँग लिइएका अन्तर्वार्ताका निष्कर्षहरूले मूल्याङ्कन प्रणालीको व्यावहारिक पक्ष प्रस्ट पार्न मद्दत गरेको छ । सङ्कलित विवरणलाई वस्तुगत तवरले विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । अध्ययनको सम्पूर्ण पद्धति गुणात्मक (qualitative), कथात्मक विश्लेषण र नीति निर्माणमुखी विश्लेषणमा आधारित छ । यस अध्ययनको निचोड देशभर समान रूपमा लागु नहुन सक्दछ तर पनि वर्तमान मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रभावकारिता र सुधारका क्षेत्रहरूलाई किटान गरेको छ ।

परिणाम

नेपालको माध्यमिक विद्यालयहरूमा प्रचलित मूल्याङ्कन प्रणाली अझै परम्परागत ढाँचामा आधारित रहेको पाइन्छ । मूल्याङ्कनको अभ्यासलाई विश्लेषण गर्दा लिखित परीक्षा र अङ्क प्रदान गर्ने प्रक्रिया लाई महत्व दिइएको पाइन्छ । जसका कारण विद्यार्थीहरूको समग्र पक्षको मूल्याङ्कन हुन सकेको छैन । यिनै समस्याको केन्द्रमा रहेर माध्यमिक तहमा अध्यापनरत शिक्षकहरूबीच मूल्याङ्कन अनुभवका आधारमा कथात्मक प्रतिक्रिया लिइएको छ । पाठ्यक्रमले दिएको आन्तरिक मूल्याङ्कन, परियोजना कार्य, प्रयोगात्मक अभ्यास र बहुआयामिक मूल्याङ्कनका पक्षहरूको वास्तविक तवरले कार्यन्वयन आउन सकेको छैन । सुधारात्मक मूल्याङ्कन (formative assessment) सैद्धान्तिक रूपमा उपयुक्त भएता पनि यो निरन्तर अभ्यास र शिक्षण प्रक्रियामा सिमित मात्र प्रयोग भइरहेको छ ।

भाषा शिक्षणमा सुनाइ र बोलाइ जस्ता व्यावहारिक सीपहरूको मूल्याङ्कनको पक्ष कमजोर रहेको पाइएको छ, जसले विद्यार्थीको दैनिक जीवनमा प्रयोग हुने व्यावहारिक पक्षको भाषाका क्षेत्रको दक्षता विकासमा अवरोध पुगेको देखिन्छ । विज्ञान र गणित विषयमा शिक्षकहरूले परियोजनामा आधारित (project-based) र प्रयोगात्मक मूल्याङ्कनको प्रयोग गरेको भए पनि प्रयोगशालाको अभाव, शैक्षिक सामग्री कमी र ठूला कक्षाका आकारले गर्दा मूल्याङ्कन औपचारिकतामा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ ।

सामाजिक अध्ययनमा पनि मूल्याङ्कनले आलोचनात्मक सोच, सामाजिक चेतना र व्यावहारिक सीप विकास गर्नुपर्ने भए पनि लिखित परीक्षा-केन्द्रित अभ्यासका कारण विद्यार्थीको समग्र पक्षको क्षमता पर्याप्त रूपमा मापन हुन सकेको छैन ।

विषयगत शिक्षकहरूको कथात्मक विश्लेषण (narrative analysis) का आधारमा शिक्षकहरूले मूल्याङ्कन सुधारका लागि शिक्षक तालिमको अभाव, स्रोत साधनको कमी, ठाउँ परिवेशअनुसार सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) पहुँचमा असमानता र संस्थागत साथ समर्थनको अभाव मुख्य चुनौतीका रूपमा अनुभव गरेका छन् ।

विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयहरूमा यी चुनौतीहरू अझ गम्भीर देखिएका छन् । विषयगत शिक्षकहरूको कथात्मक अनुभवले मूल्याङ्कनलाई अंकको रूपमा तुलना गर्ने र केवल प्रशासनिक दायित्वको रूपमा सीमित गर्दा विद्यार्थीहरूको समग्र सिकाइ र सिर्जनशील क्षमता विकासमा नकारात्मक असर परेको पुष्टि गरेको छ ।

वर्तमान मूल्याङ्कन प्रणालीको व्यावहारिक यथार्थः विषयगत शिक्षकहरूको कथात्मक प्रतिक्रिया

नेपालको माध्यमिक तहको शिक्षण प्रणालीमा पाठ्यक्रम परिवर्तन, सिकाइका विधिमा विविधता र नवप्रवर्तनका प्रयासहरू हुँदै आएका छन् तापि मूल्याङ्कन प्रणाली अझै परम्परागत, परीक्षा-केन्द्रित र व्यावहारिक ज्ञानभन्दा किताबी ज्ञानमाथि केन्द्रित देखिन्छ। यस मूल्याङ्कन प्रणालीका व्यावहारिक समस्या शिक्षकहरूको अनुभवका माध्यमबाट भन्ने स्पष्ट रूपमा देखा पर्दछ।

नेपालको माध्यमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीमा देखिएका चुनौती र सुधारका सम्बन्धमा सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत नेपाली विषयका एक अनुभवी शिक्षक R1 भन्दछन् “नयाँ पाठ्यक्रमले विद्यार्थीको भाषिक, भावनात्मक र सांस्कृतिक चेतना विकास गर्ने कुरा गर्छ तर शिक्षण स्रोतको अभाव, पाठ्यपुस्तक ढिलो आउने समस्या, र विद्यार्थीमा पहुँचको असमानताले परियोजना कार्य प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न असम्भव जस्तै छ।” यसले मूल्याङ्कनको वास्तविक कार्यान्वयन शिक्षण स्रोत, समय र पहुँचमा निर्भर रहेको देखाउँछ। मैले सिके अनुसार समाधान भनेको शिक्षण र मूल्याङ्कन दुवैमा आमूल सुधार गर्नु हो। प्रयोगात्मक मूल्याङ्कनलाई सशक्त बनाउन शिक्षक तालिम अनिवार्य बनाइनुपर्छ, ताकि उनीहरूले मूल्याङ्कनका क्षेत्रमा आधुनिक विधि र उपकरणहरू प्रयोग गर्न सकून्। साथै, प्रोजेक्ट कार्य, गृहकार्य, समूह कार्य, प्रस्तुति, र सहकार्यमा आधारित मूल्याङ्कनलाई प्राथमिकता दिनुपर्नेछ जसले विद्यार्थीको व्यावहारिक तथा क्रियाशील शिक्षालाई प्रोत्साहन गर्छ। आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षकहरूले स्पष्ट र पारदर्शी मूल्याङ्कन मापदण्ड (rubrics) प्रयोग गर्नुपर्छ, जसले विद्यार्थीलाई आफ्ना कमजोरी र सामर्थ्य पहिचान गर्न सहयोग गर्दछ।”

चितवनका अङ्ग्रेजी विषयका शिक्षक R2 को अनुभव अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार चारवटा भाषा सीप (listening, speaking, reading, writing) मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीको अभावप्रति केन्द्रित छ। listening, speaking लाई भन्दा reading, writing लाई मूल्याङ्कनमा वढी प्राथमिकता दिइएको छ। जसले दिगो सिकाइलाई प्रभाव पारेको छ। उनी भन्दछन् “शिक्षकहरूलाई व्यावहारिक मूल्याङ्कन विधिमा तालिम दिइएको छैन। स्कूलमा ICT उपकरण छैनन्, भाषा प्रयोगशाला छैन। मूल्याङ्कन अझै पनि किताबी र कण्ठस्थ शैलीमा आधारित छ।” उनी प्रस्तुति, अन्तरक्रिया, प्रोजेक्ट वर्कमा आधारित मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास र ICT पहुँचलाई नीतिगत प्राथमिकता दिनुपर्ने सुझाव दिन्छन्।

त्यसै गरी अङ्ग्रेजी विषयका अर्का शिक्षक R3 ले आफ्नो वर्तमान मूल्याङ्कन प्रणालीप्रतिको धारणा यसरी प्रस्तुत गर्दछन्। उनी भन्दछन् “नेपालको माध्यमिक तहमा अङ्ग्रेजी विषयको मूल्याङ्कन प्रणालीलाई म एक विषयशिक्षकका दृष्टिकोणबाट हेर्दा, यसको सकारात्मक पक्ष र चुनौतीहरू दुवै देख्दछु। आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कन दुवै किसिमका अभ्यासले विद्यार्थीहरूको भाषासीपलाई बृहत् रूपमा समेट्ने प्रयास गरेको छ। जसमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइका विभिन्न पक्षहरूलाई समेटिएको छ। यो बहुआयामिक मूल्याङ्कन प्रणालीले विद्यार्थीलाई केवल परीक्षा-केन्द्रित होइन, समग्र भाषागत विकासतर्फ समेत जोड दिएको छ तर वास्तविक शिक्षण एवं मूल्याङ्कन प्रक्रियामा धेरै पटक शिक्षक र विद्यार्थीहरूले चुनौतिको सामना गर्नुपरेको छ। उदाहरणका लागि, आन्तरिक मूल्याङ्कनमा सहभागिता र बोल्ने परीक्षणलाई महत्त्व दिइएको भए पनि धेरैजसो विद्यालयहरूमा समय अभाव र स्रोतसाधनको कमीका कारण यी पक्षहरूमा पर्याप्त ध्यान दिइएको छैन। केही विद्यार्थीहरू आत्मविश्वासका कमीका कारण बोल्न वा सुनाइ परीक्षणमा राम्रो प्रदर्शन गर्न सक्दैनन् त्यसैले मूल्याङ्कन प्रक्रियामा विविधता र सहानुभूतिको अभावका कारण वास्तविक क्षमताको मूल्याङ्कन हुन सकेका छैन।”

यसका साथ साथै बाह्य मूल्याङ्कनमा भने मुख्य रूपमा लिखित परीक्षामा केन्द्रित हुँदा विद्यार्थीको मौखिक र व्यावहारिक भाषाकौशललाई पूर्ण रूपमा समेट्न सकिँदैन। यसले कतिपय विद्यार्थीलाई असहज महसुस गराउँछ, जसले उनको आत्मविश्वासमा असर गर्दछ साथै भाषागत व्याकरण र शब्दावलीमा बढी जोड दिनाले सिकाइलाई थोरै यान्त्रिक बनाउने खतरा बढ्दै गएको पाइन्छ। लामो समय विषयशिक्षक भएका नाताले मलाई विश्वास छ कि मूल्याङ्कन प्रणालीलाई

अभ्र प्रभावकारी बनाउन निरन्तर शिक्षक तालिम, स्रोतहरू उपलब्ध गराउने र मूल्याङ्कन मापदण्डहरूलाई अभ्र स्पष्ट र व्यवहारमैत्री बनाउन आवश्यक रहेको छ ।

त्यस्तै लामो समय गणित विषय शिक्षकको भूमिका निभाउँदै आएका एक शिक्षक R4 ले गणितलाई 'Mathematics for All' भन्ने नारासँगै सबै विद्यार्थीका लागि उपयोगी, व्यावहारिक र जीवनसँग जोडिएको विषय बनाउनुपर्ने धारणा सधैं सुनिँदै आएको भन्दछन् । तर दैनिक अध्यापन र मूल्याङ्कनको प्रक्रियामा मैले भोगिरहेको वास्तविकता त्यो आदर्शभन्दा धेरै पर देखिन्छ । पाठ्यक्रमले २५ प्रतिशत आन्तरिक मूल्याङ्कनको व्यवस्था गरेको छ, जसमा प्रयोगात्मक र परियोजना कार्यलाई जोड दिइएको छ तर यी गतिविधिहरू अभ्रै पनि औपचारिकताको भरमा सीमित रहेको बताउँछन् । उनका अनुसार "शिक्षणभरि व्यस्त समय तालिका, तयारीको अभाव र स्रोतसाधनको सीमितताले यसको प्रभावकारिता घटाइरहेको छ ।"

उनले आफ्नो मूल्याङ्कनका सर्न्दभमा formative assessment लाई महत्त्व दिन थालेको बताउँछन् । विद्यार्थीले कुन ठाउँमा गल्ती गरे, कहाँ बुझेनन् भन्ने कुरा तत्कालै पत्ता लगाएर सुधारको प्रक्रिया सुरु गर्ने । यस्तो मूल्याङ्कनले केवल नम्बरको हिसाब होइन, विद्यार्थीको सिकाइ यात्रामा तात्कालिक प्रभाव पार्न सक्दछ तर व्यवहारमा यस्तो मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थापन गर्न सजिलो छैन । ICT को प्रयोग, जस्तै GeoGebra जस्ता सफ्टवेयर, सिकाइलाई रोचक र अन्तरक्रियात्मक बनाउन सक्ने भएतापनि विद्यालयमा प्राविधिक सुविधा र तालिमको अभावले गर्दा हामी अभ्रै पनि परम्परागत प्राविधिमा सीमित रहेका छौं ।

'Formative assessment' प्रभावकारी भए ता पनि जटिलता छ । उनी भन्दछन् "समयको अभाव, कार्यपत्र तयार गर्न नसक्नु तथा मूल्याङ्कन विधिका वारेमा पर्याप्त ज्ञान नहुनु प्रमुख समस्या हुन । यसले शिक्षकको मूल्याङ्कन सम्बन्धी दक्षता र समय व्यवस्थापन क्षमताको कमीका कारण मूल्याङ्कन प्रक्रियामा बाधा उत्पन्न भइरहेको देखाउँछ । साथै, विद्यालय ग्रामीण क्षेत्रमा अवस्थित भएकाले ICT प्रयोग तथा परियोजना कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यन्वयन गर्न पनि चुनौती रहेका छ । सामाजिक विषय शिक्षक R5 प्रतिक्रिया अभ्र विस्तृत छ । उनी भन्छन् "सामाजिक अध्ययनको शीर्षक, सामग्रीको गहिराइ, शिक्षण सामग्रीको अभाव, शिक्षकको योग्यता, पूरक स्रोतको अभाव, शिक्षण कार्य कठिन भएका छन्" विद्यार्थीले सामुदायिक कार्य, क्रियाकलाप, चित्र, तथ्यांक आदि बुझ्न नसक्ने अवस्था देखिएको छ । मूल्याङ्कनभन्दा पहिला शिक्षणमै स्पष्टता र तयारीको खाँचो छ ।

उनीसँगै अर्का सामाजिक शिक्षक R6 को भनाइ भने यस्तो रहेको छ, "यस विषयमा मूल्याङ्कनले केवल पुस्तकीय ज्ञानलाई मात्र होइन, व्यावहारिक सोच, विश्लेषणात्मक क्षमता, र सामाजिक चेतनालाई पनि समेट्न आवश्यक हुन्छ तर मेरो अनुभवमा अहिलेको मूल्याङ्कन प्रणाली यी सबै पक्षहरूलाई प्रभावकारी रूपमा समेट्न कठिनाइहरू देखिन्छन् । आन्तरिक मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीको कक्षा उपस्थिति, सक्रिय सहभागिता, गृहकार्य, परियोजना, समूहमा काम गर्ने क्षमता, र अन्य व्यावहारिक पक्षहरूलाई ध्यानमा राखिन्छ । शिक्षकहरूले यी पक्षहरूको अभिलेख राखेर विद्यार्थीको समग्र प्रगतिको मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ । जसबाट विद्यार्थीको दैनिकी सिकाइ र बुझाइलाई नियमित रूपमा अनुगमन गर्न मद्दत गर्दछ तर, प्रायः शिक्षकहरूलाई समय र स्रोतसाधनको अभाव एवं ज्ञान र सीपको कमीले गर्दा प्रभावकारी मूल्याङ्कन गर्ने अवसर चुकेको देखिन्छ । बाह्य मूल्याङ्कनमा भने मुख्यतः लिखित परीक्षा हुन्छ जसले विद्यार्थीहरूमा तनाव पनि निम्त्याउँछ ।

उनका अनुसार, सामाजिक अध्ययनको मूल्याङ्कन प्रणालीलाई अभ्र प्रभावकारी बनाउन शिक्षक प्रशिक्षण, बहुआयामिक मूल्याङ्कन विधिहरूको विकास, र प्राविधिक स्रोतहरूको उपलब्धता आवश्यक छ । विद्यार्थीहरूको समूहमा काम गर्ने क्षमता, छलफलमा भाग लिन सक्ने योग्यता, र व्यावहारिक परियोजनाहरूलाई पनि मूल्याङ्कन प्रक्रियामा समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ । यसले मात्र विद्यार्थीको समग्र सामाजिक चेतना र ज्ञान विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्दछ ।

सस्थागत विद्यालयका सामाजिक विषयका अर्का शिक्षक R7 को भनाइले मूल्याङ्कन प्रणालीले वास्तविक जरा देखाउँदछ उनका अनुसार "घोकन्ती प्रवृत्ति, प्रयोगात्मक मूल्याङ्कनको औपचारिकता, व्यावहारिक ज्ञानको उपेक्षा, ICT को अभाव,

आन्तरिक मूल्याङ्कन को पारदर्शिता नरहने, rural-urban असमानता" यी सबै मूल्याङ्कनमा विकृति ल्याउने कारक हुन् । उनी Bloom's Taxonomy आधारित मूल्याङ्कन, moderation system र सिकाइ-केन्द्रित मूल्याङ्कन प्रणालीको आवश्यकता औल्याउँदछन् ।

ग्रामिण क्षेत्रमा रहेको सामुदायिक विद्यालयका विज्ञान विषयका शिक्षक R8 को अनुभवले ग्रामीण क्षेत्रको वास्तविकतालाई उजागर गर्दछ । उनी भन्दछन्, "यति वेलाको आन्तरिक मूल्याङ्कन भनेको प्रकृतिको प्रयोगशालामा हराएको प्रयोगात्मक मूल्याङ्कन जस्तो भएको छ । प्रयोगात्मक मूल्याङ्कन त पाठ्यक्रमको कागजमा मात्रै सीमित छ, व्यवहारमा त त्यो शून्य बराबर हो । न प्रयोगशाला छ, न परियोजनाहरू जीवनसँग जोडिएका छन् । हामी शिक्षकहरू पनि केवल औपचारिकता पूरा गर्न मै सीमित छौं ।"

वर्तमान अवस्थामा विद्यालयमा प्रयोगात्मक कार्यको नाममा प्रायः कक्षाभित्रै चार्ट बनाउने, मौखिक प्रश्न उत्तर गर्ने जस्ता सामान्य गतिविधि गरिन्छ तर प्रकृतिलाई प्रयोगशालाका रूपमा प्रयोग गर्ने सम्भावना हुँदाहुँदै पनि त्यसको उपयोग हुन सकिरहेको छैन । क्षेत्र भ्रमण, मोडल निर्माण, वा सामग्री संकलनजस्ता गतिविधिहरू बजेटको अभाव, अभिभावक शिक्षा, र समयको अभावका कारण क्रमशः हराउँदै गएका छन् यस्तै, विज्ञान मेला, क्विज वा प्रदर्शनी जस्ता सहक्रियात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन नहुनुले विद्यार्थीमा अन्वेषण, सिर्जनशीलता र व्यावहारिक क्षमता विकास गर्ने अवसर हराउँदै गएको छ । त्यसमाथि, मूल्याङ्कन प्रक्रियामा ७५ प्रतिशत उपस्थिति अनिवार्य भनिए तापनि व्यवहारमा त्यो कार्यान्वयनमा आएको देखिँदैन । Portfolio निर्माणजस्तो कार्य शिक्षकको जिम्मामा भए पनि आवश्यक तालिम र दक्षताको अभावले गर्दा यो पनि सामान्य कागजी प्रक्रिया मात्र बनेको छ । यस्तो अवस्थामा मूल्याङ्कनलाई वास्तवमै प्रभावकारी बनाउन शिक्षकको सकृयता, अभिभावकको साथ, विद्यार्थीको सहभागिता, र विद्यालय व्यवस्थापनको प्रतिबद्धता अनिवार्य रहन्छ । नत्र भने प्रयोगात्मक मूल्याङ्कन र परियोजना कार्यजस्ता शिक्षणका जीवनोपयोगी पक्षहरू केवल दस्तावेजमा मात्र सीमित भएर रहनेछन् ।"

त्यस्तै अर्का ग्रामीण क्षेत्रमा कार्यरत शिक्षक R9 ले विज्ञान विषयको वर्तमान मूल्याङ्कन प्रणालीमा भोगेका समस्याहरूलाई वास्तविक कथाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । विज्ञान पढाउने शिक्षक भएको हुदाँ शिक्षण जीवनको २० वर्षपछिसम्म पनि एउटा समस्या बारम्बार भोगिरहेको छु "प्रयोगात्मक मूल्याङ्कनको बेवास्ता, हाम्रै विद्यालयमा प्रयोगशाला छैन, न त प्रयोगका लागि आवश्यक सामग्री नै, प्रयोगात्मक गतिविधिलाई पाठ्यक्रमले प्राथमिकता दिएको भए ता पनि, हामीसँग कुनै निश्चित समय तालिका छैन । शिक्षकका नाताले मैले प्रयास गर्छु नै, कक्षाकोठामा नै केही प्रयोगहरू गरेर देखाउछु, तर त्यो न वास्तविक अनुभव हो, न पर्याप्त अभ्यास, त्यस्तो अवस्थाले विद्यार्थीहरूलाई केवल पाठ्यपुस्तकको घेराभित्रै सीमित राखिदिएको हुदाँ प्रयोगात्मक पक्षलाई निरुत्साहित गर्दै सैद्धान्तिक पक्षलाई मात्र जोड दिएको देखिन्छ ।

त्यस्तै शहरी क्षेत्रमा रहेको एक सस्थागत विद्यालय शिक्षक R10 ले वर्तमान माध्यमिक तहको मूल्याङ्कन प्रणालीको वारेमा यस्तो धारण पेश गर्दछन् । मूल्याङ्कनको कुरा गर्दा पनि यो प्रक्रिया विश्लेषणात्मक वा अनुप्रयोग मूलक होइन, यति वेलाको मूल्याङ्कन प्रणाली केवल स्मरणात्मक ज्ञान जाँचमै सीमित छ । तीन घण्टाको परीक्षा, त्यसमा पनि बहुवैकल्पिक र छोटो प्रश्नहरूले "न त विद्यार्थीको सोच परीक्षण हुन्छ, न त समस्या समाधान गर्ने क्षमता" । केही क्षमतावान विद्यार्थीहरू रहेका छन्, जो बुझ्ने र जान्न खोज्दछन् तर शिक्षण विधि र मूल्याङ्कनको ढाँचाले उनीहरूलाई पनि निरुत्साहित बनाइदिन्छ । परीक्षा प्रणालीमा memorization होइन, बुझेको कुरा लेख्न, प्रयोग गर्न र विश्लेषण गर्न सक्ने बनाउने खालका प्रश्नहरू ल्याउनुपर्दछ ।

त्यस्तै अर्का ग्रामीण क्षेत्रमा कार्यरत जीवनोपयोगी शिक्षाका एक अनुभवी शिक्षक R11 र R12 ले मूल्याङ्कनले सोच, व्यवहार र जीवन कौशलको परीक्षण नगरेकोमा चिन्ता व्यक्त गर्छन् । "जुन विषय नै व्यवहार, नैतिकता र निर्णय क्षमतामा आधारित छ, त्यसको मूल्याङ्कन कागजी उत्तरमा सीमित छ भने यसको प्रभाव कस्तो होला ?" उनी सिकाइलाई व्यावहारिक

जीवनसँग जोड्ने दृष्टिकोण अपनाउन र शिक्षकलाई संवेदनशील विषय पढाउने तालिम दिनुपर्नेमा आफ्नो प्रस्ताव पेश गर्दै उनी भन्दछन् विद्यालयमा सानो स्तरका प्रयोगशाला स्थापना गर्नका लागि राज्यले बजेट विनियोजन गर्नुपर्दछ।

छलफल

यस अध्ययनले नेपालका माध्यमिक विद्यालयमा लागु भइरहेको मूल्याङ्कन प्रणाली नीति, पाठ्यक्रम र व्यवहारबिच उल्लेखनीय अन्तर रहेको स्पष्ट रूपमा देखाएको छ। पाठ्यक्रमले आन्तरिक मूल्याङ्कन, परियोजना कार्य, प्रयोगात्मक अभ्यास तथा बहुआयामिक मूल्याङ्कनलाई प्राथमिकता दिएको भए तापनि शिक्षकहरूको कथात्मक अनुभवअनुसार व्यवहारमा मूल्याङ्कन अभै परम्परागत, लिखित परीक्षा र अंकमुखी अभ्यासमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०७६) अनुसार लागु गरिएको नयाँ पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन प्रणाली नीतिगत दृष्टिकोणबाट उत्कृष्ट भए तापनि शिक्षकहरूको कथात्मक अनुभव आधारमा कार्यान्वयन स्तरमा विभिन्न चुनौतीहरू देखा परेका छन्। यी चुनौतीहरूले मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा गम्भीर प्रभाव पुगेको देखिन्छ। जसले विद्यार्थीहरूको सिकाइ र शैक्षिक गुणस्तरमा नकरात्मक असर पुर्याउँदछ। समयसापेक्ष रूपमा समग्र शिक्षकहरूले परिणामस्वरूप नियमित र अर्थपूर्ण प्रतिक्रिया प्रदान गर्न नसक्दा मूल्याङ्कन सिकाइ सुधारको प्रभावकारी माध्यम भन्दा पनि प्रशासनिक प्रकृत्यामा सिमित हुदा केही समस्याहरू सामना गर्नु परेको छ।

मूल्याङ्कनमा देखा परेका चुनौतीहरू

- क) संस्थागत र भौतिक पूर्वाधारको अभाव:- मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक भौतिक स्रोत र पूर्वाधारको व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण चुनौती हो। विशेषगरी, सामुदायिक र ग्रामीण विद्यालयहरूमा प्रयोगात्मक कार्य, परियोजना आधारित सिकाइ र सूचना प्रविधिको प्रयोगका लागि कम्प्युटर, इन्टरनेट र विज्ञान प्रयोगशालाको अभाव छ। यसले प्रायः प्राविधिक र व्यावहारिक मूल्याङ्कन विधिहरूलाई कागजमा मात्र सीमित बनाउँछ र सिकाइ प्रक्रियालाई कम प्रभावकारी बनाउँछ।
- ख) शिक्षकको तयारी र पेसागत विकासको अभाव:- नयाँ मूल्याङ्कन प्रणालीले शिक्षकहरूको भूमिका परिवर्तन गर्ने अपेक्षामा छ, जसमा उनीहरूलाई सहजकर्ता, उत्प्रेरक र अनुसन्धानकर्ताका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ तर अधिकांश शिक्षकहरू परम्परागत शिक्षण विधिमा अभ्यस्त छन् र नयाँ पाठ्यक्रमका लागि आवश्यक पर्ने परियोजना कार्य, प्रयोगात्मक सीप, र आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक तालिमको अभाव छ। यस्ता तालिमहरूको अभावले शिक्षकहरूलाई नयाँ मूल्याङ्कन पद्धतिहरूमा आत्मविश्वास र दक्षता हासिल गर्नबाट रोक्छ, जसका कारण नयाँ प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा असमर्थता उत्पन्न हुन्छ।
- ग) आन्तरिक मूल्याङ्कनको विश्वसनीयता र पारदर्शितामा समस्या:- आन्तरिक मूल्याङ्कनको उद्देश्य भनेको विद्यार्थीको वास्तविक सिकाइ मापन गर्नु हो, तर यसको विश्वसनीयता र पारदर्शितामाथि गम्भीर प्रश्न उठेका छन्। धेरै विद्यालयहरूमा आन्तरिक मूल्याङ्कनलाई अन्तिम परीक्षाको अंक वृद्धि गर्ने एक साधनका रूपमा मात्र प्रयोग गर्न थालिएको छ। यसका कारण आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रणालीमा निष्पक्षता र वस्तुनिष्ठता कमी भइरहेको छ। शिक्षकहरूको मूल्याङ्कन क्षमता र मापदण्डको स्पष्टता नहुनुले यस प्रणालीको प्रभावकारिता कमजोर बनाएको छ।
- घ) विद्यार्थी र अभिभावकको मानसिकता:- नेपालको शिक्षामा परीक्षा केन्द्रित मानसिकता गहिरो रूपमा समाहित छ। विद्यार्थी, अभिभावक र विद्यालयहरूले अन्तिम परीक्षाको अंकलाई मात्रै सफलता मापदण्डको रूपमा लिन्छन्। यसले मूल्याङ्कनका नयाँ रूपहरू, जस्तै परियोजना आधारित मूल्याङ्कन र निरन्तर मूल्याङ्कनको महत्त्वलाई बुझ्नमा चुनौती सिर्जना गरेको छ। यस सामाजिक दबावले विद्यार्थीहरूलाई रचनात्मक सोच र सीपहरूको विकासमा बढी ध्यान दिनुको सट्टा परीक्षा केन्द्रित तयारीमा बल पुर्याउँछ, जसले पाठ्यक्रमका उद्देश्यलाई अवरुद्ध पार्न सक्दछ।

- ड) डिजिटल विभेद र स्रोतसाधनको असमान वितरण:- सहर र गाउँ, धनी र गरिबका विद्यालयहरूबीच प्रविधिको पहुँचमा ठूलो भेदभाव देखिन्छ। ग्रामीण र सामुदायिक विद्यालयहरूमा आवश्यक ICT उपकरण, कम्प्युटर, इन्टरनेट र विज्ञान प्रयोगशालाहरूको अभाव रहेको छ, जसले विद्यार्थीहरूलाई प्रविधि आधारित सिकाइको अनुभव दिन कठिन बनाउँछ। यसले डिजिटल विभेद र शैक्षिक असमानता थप गहिरो बनाउँछ र मूल्याङ्कन प्रणालीको समान अवसर र पहुँचको सुनिश्चितता गर्न थप चुनौती थप्दछ (Dulal, 2019)।
- च) कार्यान्वयनमा नीति र अभ्यास बीचको खाडल:- शैक्षिक नीति र यसको कार्यान्वयनमा एक ठूलो खाडल छ। नीति भनेको सिद्धान्तमा सही र उत्कृष्ट भएको देखिन्छ, तर यसको वास्तविक कार्यान्वयनमा व्यावहारिकता र संसाधनको कमीले ठूलो समस्या उत्पन्न गरेको छ। शिक्षकहरूको तालिम, स्रोतसाधनको उपलब्धता र मूल्याङ्कन विधिहरूमा स्पष्टता र निगरानीको अभावले कार्यान्वयनको प्रभावकारितामा बाधा पुऱ्याउँछ।

सुधारका लागि सुझावहरू (Recommendations)

- क) शिक्षकको निरन्तर व्यावसायिक विकास सुनिश्चित गर्नु:- शिक्षकहरूलाई मूल्याङ्कन प्रणालीसम्बन्धी सैद्धान्तिक समझ, व्यावहारिक प्रयोग, ICT उपकरण प्रयोग, र आन्तरिक मूल्याङ्कन विधिका विविध पक्षमा दक्ष बनाउने तालिम अनिवार्य रूपमा निरन्तर सञ्चालन गर्नुपर्छ। यो तालिम कक्षाकोठा केन्द्रित, विषयगत, र सन्दर्भ-अनुकूल हुनुपर्छ (CDC, 2023; MOEST, 2022).
- ख) स्पष्ट मूल्याङ्कन मापदण्ड (Rubrics) र मार्गदर्शिका विकास :- मूल्याङ्कनको पारदर्शिता, वस्तुनिष्ठता र समानताका लागि सबै विद्यालयमा सहज भाषामा लेखिएका मूल्याङ्कन मापदण्डसहितको स्पष्ट मार्गदर्शिका वितरण गर्न आवश्यक छ। यसमा विषयानुसार आन्तरिक मूल्याङ्कनका घटक, अंक विभाजन, फिडब्याक संरचना, र परियोजना मूल्याङ्कनका उदाहरणहरू समावेश गरिनुपर्छ।
- ग) ICT पहुँच, सामग्री र प्रयोगशाला पूर्वाधार सुदृढीकरण :- सामुदायिक तथा ग्रामीण विद्यालयहरूमा ICT उपकरण, इन्टरनेट पहुँच, डिजिटल सामग्री, पुस्तकालय र प्रयोगशालाको न्यूनतम मापदण्डअनुसार पूर्वाधारको समान पहुँच सुनिश्चित गर्न राज्यको लगानी आवश्यक छ।
- घ) आन्तरिक मूल्याङ्कनको सुदृढ प्रणाली निर्माण :- राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड (NEB) र पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (CDC) ले आन्तरिक मूल्याङ्कनमा प्रयोग हुने परियोजना कार्य, मौखिक प्रस्तुति, व्यावहारिक कार्य, तथा सहभागिताका नमुना ढाँचाहरू सार्वजनिक गरी विद्यालयमा अनिवार्य रूपमा प्रयोग गर्न निर्देशन दिनुपर्छ।
- ड) एकीकृत मूल्याङ्कन प्रणालीको निर्माण :- SEE र कक्षा ९-१२ को मूल्याङ्कनमा बाह्य ७५ प्रतिशत र आन्तरिक २५ प्रतिशत घटकबीच स्पष्ट सम्बन्ध, समन्वय र समान मान्यता सुनिश्चित गर्न मूल्याङ्कन नीति एकीकृत ढाँचामा ल्याइनु आवश्यक छ। यसले सिकाइ केन्द्रित मूल्याङ्कन संस्कृतिको विकासमा टेवा पुऱ्याउँदछ।
- च) विद्यार्थी-केन्द्रित शिक्षण विधिको प्रवर्द्धन :- परियोजना कार्य, समूह छलफल, बहस, क्रियाशील अभ्यास, सामाजिक कार्य र अनुभवजन्य शिक्षण जस्ता विद्यार्थी-केन्द्रित विधिहरू प्रयोग गर्दै मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने अभ्यासलाई पाठ्यक्रमकै हिस्साका रूपमा विकास गर्नुपर्नेछ।
- छ) जनचेतना अभिवृद्धि र स्थानीय सरकारसँग सहकार्य :- मूल्याङ्कन प्रणालीको उद्देश्य, प्रक्रिया र असरबारे अभिभावक, विद्यार्थी र स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूमा व्यापक जनचेतना फैलाउन जरुरी छ। यसका लागि स्थानीय सरकारसँग सहकार्य गरेर विद्यालय-समुदाय संवाद कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ।
- ज) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्र मजबुत बनाउने :- विद्यालयस्तरमा मूल्याङ्कनको सही कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न शैक्षिक निरीक्षक तथा स्थानीय तहबीचको समन्वयमा प्रभावकारी अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्नुपर्छ।
- झ) स्थानीय सन्दर्भअनुसार पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन अनुकूलन :- स्थानीय आवश्यकता, भाषा, सांस्कृतिक र सामाजिक

पृष्ठभूमिका आधारमा पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन समायोजन गरी लचिलोपन दिनुपर्छ। यसका लागि शिक्षक, प्राविधिक विज्ञ र समुदाय प्रतिनिधिको समावेशी कार्यशाला आवश्यक छ।

निष्कर्ष

अनुसन्धानले नेपालको वर्तमान माध्यमिक शिक्षा मूल्याङ्कन प्रणाली नीतिगत रूपमा सुधारोन्मुख देखिए पनि कार्यान्वयनको पक्षमा भने अझै विभिन्न समस्या विद्यमान रहेको देखाउँछ। पछिल्लो समयमा मूल्याङ्कन सुधारका लागि नीति तथा कार्यान्वयनका क्षेत्रमा विभिन्न प्रयासहरू गरिएका भए पनि नीतिगत व्यवस्था र व्यवहारिक कार्यान्वयनबिचमा खाडल रहेको देखिन्छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले मूल्याङ्कनलाई सिकाइको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्वीकार गर्दै आन्तरिक र वाह्य मूल्याङ्कनबिच सन्तुलन कायम गर्न जोड दिएको छ। तथापि यो मूल्याङ्कन प्रणाली अझै परीक्षा केन्द्रित स्मृति परीक्षणमा आधारित र अङ्क प्राप्तमा नै सीमित रहेको पाइन्छ। जसका कारण विद्यार्थीको सिर्जनशीलता, समालोचनात्मक सोच र जीवनोपयोगी सीपजस्ता बहुआयामिक दक्षताको समुचित मूल्याङ्कन हुन सकेको छैन।

यस अध्ययनले देखाए अनुसार शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकजस्ता सरोकारवालाबिच आधुनिक मूल्याङ्कन पद्धतिप्रति समान बुझाइ र पर्याप्त सन्तुष्टि नभएको प्रमाणीत गर्दछ। विभिन्न अध्ययनको समीक्षा र यस अध्ययनका आधारमा विद्यालयहरूमा भौतिक पूर्वाधार, सूचना प्राविधिक पहुँच र प्रयोगशालाजस्ता स्रोतहरूको कमीका कारण प्रयोगात्मक र परियोजनामा आधारित मूल्याङ्कन व्यवहारमा प्रभावकारी तवरले कार्यान्वयन हुन नसकी कागजी प्रक्रियामा सीमित रहेको अवस्था छ। त्यसैगरी शिक्षकहरूमा समयको अभाव एवं तयारीको कमी तथा Rubrics, Portfolio जस्ता आधुनिक मूल्याङ्कनका उपकरणको निर्माण सम्बन्धी दक्षताको कमीले गर्दा 'सिकाइका लागि मूल्याङ्कन (Assessment for Learning)' को अवधारणा सफल हुन नसकेको अवस्था रहेको छ।

अतः नेपालको माध्यमिक शिक्षालाई गुणस्तरीय, समावेशी र व्यावहारिक बनाउन नीतिगत तथा व्यावहारिक तहमा सुधार आवश्यक देखिन्छ। पहिलो, मूल्याङ्कन प्रणालीलाई शैक्षिक लक्ष्यसँग समायोजन गर्न शिक्षकहरूलाई निरन्तर तालिम दिई उनीहरूको पेशागत विकास, स्रोत साधनको न्यायोचित वितरण, नीति तथा अभ्यासबिचको रिक्ततालाई पूरा गर्ने गरी प्राविधिमेत्री एकीकृत मूल्याङ्कन ढाँचाको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ। दोस्रो, मूल्याङ्कनमा विविध विधिहरूको प्रयोग जस्तै परियोजना कार्य, प्रस्तुति, बहस, पोर्टफोलियो मूल्याङ्कन आदि बढाउनुपर्दछ, जसले विद्यार्थीहरूका फरक क्षमता उजागर गर्नमा सहयोग पुग्दछ। तेस्रो, विद्यालयस्तरमै विश्वसनीय आन्तरिक मूल्याङ्कनको विकास गर्न र यसको अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउन जरुरी छ। मूल्याङ्कन नीतिको स्पष्ट कार्यान्वयन निर्देशिका, स्रोत व्यवस्थापन र प्राविधिक सहयोग पनि अनिवार्य छ। यसरी मूल्याङ्कन प्रणालीको व्यापक सुधारमार्फत नेपालको माध्यमिक शिक्षालाई गुणस्तरीय, समावेशी र व्यावहारिक बनाउने दिशामा सार्थक पाइला चाल्न सकिन्छ र नेपालको माध्यमिक शिक्षाको गुणस्तर कायम राख्न सक्नेमा पूर्ण विश्वास गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भसूची

- Adhikari, Y. R. (2025). Enhancing students' learning through classroom-based assessment in secondary school science and technology education. *Education Review Journal*, 10(1), 45–58. <https://www.nepjol.info/index.php/erj/article/view/86478>
- Bhetuwal, K. P. (2021). Effectiveness of local curriculum implementation in Nepal. *Molung Educational Journal*, 2(1). <https://doi.org/10.3126/mj.v2i1.39965>
- Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5(1), 7–74. <https://doi.org/10.1080/096145298100022>

- Curriculum Development Centre (CDC). (2019). *National curriculum framework for school education in Nepal (Grades 1–12) [Rastriya pathyakram darpan]*. Ministry of Education, Science and Technology. <https://moecdc.gov.np>
- Curriculum Development Centre (CDC). (2023). *National curriculum framework for school education (Grades 1–12)*. Ministry of Education, Science and Technology, Government of Nepal. <https://moecdc.gov.np>
- Dulal, D. (2019). *Competency of teachers and application of ICT in the instructional processes: A case of community schools of Nepal*. *International Journal of Educational Researchers*, 10(3), 37–48.
- Government of Nepal, Ministry of Education, Science and Technology (MOEST). (2019). *National education policy 2019 (Rastriya shiksha niti, २०७६)*. <https://moest.gov.np>
- Gurung, G. B. (2022). Perceptions of key stakeholders about the school curriculum and its relationship to teaching and learning in Nepal. *Journal of Education and Governance*, 7(1). <https://doi.org/10.3126/jg.v7i1.86644>
- Gyawali, Y. P. (2023). Evaluation system at school level in Nepal: Major pitfalls and considerations. *Journal of Development and Learning*, 1(1). <https://doi.org/10.3126/jdl.v1i1.57104>
- Kafle, B. (2020). Teachers' perception of letter grading system and its challenges: A qualitative study in Vyas Municipality of Tanahun. *American Journal of Educational Research*, 8(9), 622–632. <https://doi.org/10.12691/education-8-9-3>
- Karki, B. (2020). Reforming student evaluation system in Nepal: Policies and practices. *Tribhuvan University Journal of Education*, 37(1), 25–38. <https://doi.org/10.3126/tujed.v37i1.XXXXX>
- Ministry of Education, Science and Technology. (2076 B.S./2019 A.D.). *National Curriculum Framework 2076*. Education Library, Government of Nepal. <https://lib.moecdc.gov.np/elibrary/pages/view.php;k=&ref=2451>
- Ministry of Education, Science and Technology (MOEST). (2022). *School sector development plan (SSDP) 2016/17–2022/23: Final consolidated report*. Government of Nepal. <https://moest.gov.np>
- National Examination Board (NEB). (2020). *Annual report 2020*. National Examination Board, Government of Nepal. <https://www.neb.gov.np>
- OnlineKhabar. (2024, May 15). *Measuring what matters: Inclusive and competency-based assessments for Nepal*. <https://english.onlinekhabar.com/measuring-what-matters-inclusive-and-competency-based-assessments-for-nepal.html>
- Shrestha, S., & Dhakal, R. (2021). Assessment practices and challenges in secondary schools of Nepal. *Journal of Education and Research*, 11(2), 45–60. <https://doi.org/10.3126/jer.v11i2.XXXXX>
- UNESCO. (2021). *Value-based assessment: A guide to holistic learning evaluation*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378385>